

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ЗАГАДОК

LEXICO-SEMANTIC FEATURES OF UKRAINIAN FOLK RIDDLE

Гащенко І.О.,

*orcid.org/0000-0002-9056-4744**кандидат філологічних наук, доцент,**доцент кафедри філософії і суспільних наук**Чернігівського національного технологічного університету*

У статті проаналізовано головні принципи створення загадковості в енігматичному тексті. Шляхом опису структури загадки розкриті основні стереотипи архаїчної свідомості. Дослідження об'єднує в собі вивчення структури автономного тексту, народної загадки з вивченням її функціонування в енігматичному макротексті, досліджено способи презентації прихованого денотата в енігматичному тексті, механізми кодування і способи декодування в загадках, їхній зв'язок з тематикою тексту і його місцем в енігматичному корпусі. У результаті метасемантичних слововживань виділено і типізовано основні види перенесення значень і кодоутворення.

Доведено, що в різних тематичних групах загадок переважають різні способи кодування, саме цей критерій ліг в основу структуризації паремій у межах енігматичного макротексту.

Проаналізовано мовні факти на тлі даних інших культурних кодів, а також верифікацію результатів лінгвістичного дослідження за допомогою екстралінгвістичних чинників.

Визначено, що енігматичний образ прихованого денотата в текстах загадок створюється за допомогою чотирьох основних видів кодування: метафори, опису, okazionalizmu і тавтології. Найпоширенішими, такими, що зустрічаються на всіх рівнях енігматичного макротексту, є метафора й опис, okazionalizmi зустрічаються у текстах лише певної тематичної приналежності. Тавтологія є рідкісним із способів енігматичного кодування.

Зроблено висновки, що зазначені види енігматичного кодування неоднорідні за структурою і поділяються на підкласи. Серед метафоричних видів кодування виділяють номінативну метафору, метафоричний образ і метафоричну ситуацію. Номінативна метафора зіставляє два сегменти реальності – денотат і сигніфікат лексеми, що його кодує; метафоричний образ обов'язково містить описовий елемент, що виступає в переносному значенні; метафорична ситуація кодує всю пропозицію загалом, і це декодування неможливе поза межами єдиного метафорично цілого. Серед різних видів опису слід зазначити прямий неметафоричний опис, порівняльні конструкції і функціональну антитезу.

Ключові слова: народна загадка, енігматичний текст, денотат, механізм кодування, кодоутворення.

In the article main principles of creation of inscrutability are analyzed in enigmatic text, by description the structures of riddle are exposed basic stereotypes of archaic consciousness. Research unites in itself the study of structure of autonomous text, folk riddle with the study of her functioning in enigmatic macro text, the methods of presentation of hidden denotate are investigational in enigmatic text, code mechanisms and methods of decoding in riddles, their connection with the subjects of text and his mestome in a enigmatic corps. In the total metasemantic word usages the basic types of transference of values are distinguished and typifies and coding. It is well-proven that the different methods of code prevail in the different thematic groups of riddles, exactly this criterion underlay structuring of paremiaes within the limits of enigmatic macrotext. Language facts are analyzed on a background data of other cultural codes, and also verification of results of linguistic research by means of extralinguistic factors. Certainly, that enigmatic character of hidden denotate in texts of riddles is created by means of four basic types of code: metaphor, description, occasionalism and tautologies. Most widespread, such that meet on all levels of enigmatic macrotext, there are a metaphor and description, occasionalism meet in texts only of certain thematic belonging. Tautology is rare from the methods of enigmatic code. Drawn conclusion, that the marked types of enigmatic code are heterogeneous after a structure and divided into subclass. Among metaphorical kinds codes distinguish a nominative metaphor, metaphorical character and metaphorical situation. A nominative metaphor compares two segments of reality - denotate and signification lexemes, that encodes him; metaphorical character contains a descriptive element that comes forward in figurative sense necessarily; a metaphorical situation encodes all suggestion on the whole, and this decoding is impossible out of limits only metaphorically whole. Among the different types of description it should be noted direct unmetaphorical description, comparative constructions and functional antithesis.

Key words: popular enigma, enigmatic text, denotation, coding mechanism, coding.

Постановка проблеми. Незважаючи на те, що народні загадки як феномен фольклору привертала увагу науковців вже з початку XIX ст., до цього часу вони залишаються недостатньо вивченими. Довгий час загадки залишалися на периферії інтересів дослідників, їх включали до збірників прислів'їв, не розглядаючи як окремих об'єктів вивчення. Залишаючись порівняно

новим напрямом у пареміології, вивчення загадок ставить перед вченими низку питань, на які ми так і не отримали ще однозначної відповіді. Ключовим і найбільш важливим з них є питання про можливість відгадування, знаходження прихованого денотата шляхом логічних міркувань, а також пов'язане з цим питанням коло проблем, які дають відповідь на запитання, чи існують

певні принципи і закони побудови загадки або ж її структура випадкова.

Незважаючи на те, що інтерес до загадок активізувався останнім часом, український енігматичний корпус залишається ще недостатньо вивченим. Крім того, в українській науковій традиції не враховувався міжтекстовий зв'язок, і не було спроб дослідити енігматичний макротекст як єдину структуру.

Постановка завдання. Метою нашого дослідження є спроба простежити, які компоненти моделі світу усвідомлювалися в давнину як найбільш значущі, тобто які денотати і за яких умов ставали об'єктом загадування; розглянути можливість встановлення зв'язку між денотатом і одиницею, що його кодує (субститутум), у загадці, виявити та описати основні способи кодування; встановити залежність між способом кодування і приналежністю загадки до певної тематичної групи; а також показати міжтекстовий зв'язок у загадках і пояснити їхню природу; описати структуру енігматичного макротексту. Відповідно, предметом нашого дослідження є способи презентації прихованого денотата в енігматичному тексті, механізми кодування і способи декодування в загадках, їхній зв'язок з тематикою тексту і його місцем в енігматичному корпусі.

Виклад основного матеріалу. Дослідження об'єднало в собі вивчення структури автономного тексту народної загадки з вивченням її функціонування в енігматичному макротексті. Нами були виділені та описані основні способи подання прихованого денотата в тексті загадки – способи енігматичного кодування. Дослідження метасемантичних слововживань дозволило виділити і типізувати основні види перенесень значень і кодоутворення. Оскільки дослідження показало, що в різних тематичних групах загадок переважають різні способи кодування, саме цей критерій ліг в основу структурування паремій у межах енігматичного макротексту. Нами також був зроблений системний опис загадок різних тематичних груп і концептуальний аналіз найбільш частотних денотатів.

На підставі компонентного аналізу різних аспектів значення субститутів, компаративного та порівняльного дослідження текстів загадок нами зроблена спроба відновлення втрачених конотативних значень і міжпредметних метафоричних зв'язків, актуальних для носія архаїчної культури.

Енігматичний образ прихованого денотата в текстах загадок створюється за допомогою

чотирьох основних видів кодування: метафори, опису, okazіоналізму і тавтології. Найбільш частотними з них є метафора й опис, okazіоналізми виступають у текстах певної тематичної приналежності, наприклад, у загадках про частини тіла людини, у загадках про похорон.

У досліджуваному жанрі відбувається своєрідне розчленовування образу у відгадці для позначення його характеристик. У кодовій частині загадки нарівні з образом, що заміщає реалію у відгадці, представлені її типові й у той же час унікальні ознаки. Це сприяє створенню нерелістичного зображення. У загадці реалізується моделююча функція, оскільки, маючи специфічні засоби, вона створює світ, що відтворюється, за допомогою можливості поєднання непоєднуваного [3].

Тавтологія є рідкісним із способів енігматичного кодування і представлена в текстах, денотат яких пов'язаний з уявленнями про особливу його цінність. Зазначені види енігматичного кодування неоднорідні за структурою і поділяються на підкласи. Серед них можна виділити номінативну метафору, метафоричний образ і метафоричну ситуацію. Номінативна метафора зіставляє два сегменти реальності – денотат і лексему, що його кодує: *У бабиній хатині висить хліба країна, собаки гавкають, а достати не можуть (Місяць). За лісом, за пралісом червоні чоботи висять (Калина).* Метафоричний образ обов'язково містить описовий елемент, який виступає в переносному значенні: *Летіла птиця – не синиця. Носок стальненький, голосок тоненький. Хто її заб'є, той свою кров проллє (Комар).*

Метафорична ситуація кодує всю пропозицію цілком, її декодування неможливе поза межами єдиного метафоричного цілого: *Летіла тетеря, не вчора, тепера. Упала в лободу, шукаю, не найду (Бджола).* Особливим видом, який зустрічається тільки в загадці, слід назвати випадки інверсивної метафори, коли допоміжна тема виступає як предикативна характеристика головної, остання своєю чергою приписує свої властивості допоміжній, тобто властивості денотата переносяться на код: *Їхав Марок на ярмарок, купив коня. Купив коня без хвоста, а приїхав додому – причепив йому хвоста (Голка і нитка).* Метафора в загадці може будуватися як шляхом уподібнення несхожих денотатів: *Дівка красная, на ногах ясная. По полю ходить, коріння копає (Соха). Ішов чернець з Монастирець. Як упав, так пропав, чорним порохом пропах (Вихор),* так і на основі реальної подібності денотата і сигніфіката до його субституту: *Стоять розсохи, на розсохах мішок, на*

мішку млинок, сопун, кліпун, лісок, а в тім ліску куропатви бігають (Людина). Кусочок м'яса до діри, а кісточка догори; як пхай, то мовчить, а виймай, то кричить (Дитина, груди); метафори можуть створюватися одноразово, а можуть бути стійкими і повторюватися в багатьох текстах.

Часто метафоризації підлягає не сам (або не тільки) денотат, але і його характеристики – атрибутивні, локативні, предикативні, квантитативні тощо: *Чорна циганка щовечора, щоночі червонці лічить (Кочерга). Бик рогатий, на залізо багатий, їжу хапає, а сам голодає (Рогач)*. Серед них слід виділити прямий неметафоричний опис, порівняльні конструкції і функціональну антитезу. Прямий неметафоричний опис вказує на реальні характеристики прихованого денотата, не спотворюючи його; енігматичний образ при цьому створюється за рахунок фігури умовчання, недостатності ознак для ідентифікації цього об'єкта: *Котиться клубочок зовсім без ниточок. Замість ниточок – триста голочок (Їжак). Тоненьке, вузеньке, по землі в'ється, як батіг довге, але зовсім не б'ється, людини боїться, молоко уживає; в лісі їх багато, мабуть, кожен знає (Вуж)*. Під час порівняння в одній парадигмі із загаданим денотатом виступають варіанти, що відповідають характеристикам опису; загадка виключає їх з можливої сфери пошуку денотата: *Чорний, а не тава, рогатий, а не бугай, шість ніг – і всі без копит (Рогатий жук). Солоне, а не сіль, біжить, а не річка, блищить, а не золото. Коли б угадати та мени його знати (Сльози)*. Функціональна антитеза реалізує дві можливі моделі: загадка може стверджувати, що денотат виконує якусь функцію без наявності необхідного для цього інструмента. *З ногами, а без рук, з боками, а без ребер, з спинкою, а без голови (Стілець). Без голови, а з ушами (Макітра)*, або в тексті видається, що, незважаючи на наявність інструменту, денотат не виконує (не може виконувати) відповідної функції: *Немає ніг, а ходить, має вухо, а не чує (Голка). З зубами, а не кусає (Гребінець). По всьому бігає, а на лавці спить (Ганчірка)*.

Ще одним видом кодування є okazionalne. Це такий вид субституції, за якого прихований денотат кодується не засобами мови, а за допомогою нової, створеної в рамках енігматичного тексту лексеми, яка не вживається в інших текстах. Okazionalne кодування текстологічно зумовлене. Okazionalne субститути з'являються або в парадигмі, коли прихований денотат, зважаючи на його табуїзованість, не називається цілком, а кодується по частинах разом з іншим okazionalizmom: *Стоять два кілки, на кілках бочка,*

*на бочці кавуни, а на кавунах трава (Людина). Суть дві розсохи. На розсохах кадовбець, на кадовбі драбинка, на драбинці гірка, а на гірці куля з горбками, ямочками, пошита листками (Людина), або як в okazionalnii тавтології, де okazionalizm виступає поряд з експлікованою в тексті лексемою, – створює основу, яку він дублює: *Виса висить, хода ходить, виса впала, хода з'їла (Яблуко, свиня). Стоїть мур мурований, склеп склепований. Ще не вмер – вже похований (Картопля, закопана в землю)*.*

Такі випадки є експресивним засобом, вони служать для акцентування уваги на характерній ознаці денотата для підкреслення його домінанти. Текстологічна зумовленість okazionalniiх субститутів виявляється і на морфологічному рівні: якщо вони виступають у парадигмі, тоді для їхнього утворення використовується єдиний формант (або в тексті з'являється кілька рядів субститутів, що використовують однакові форманти): *Був собі гай, за гаєм моргай, за моргаєм глядай, за глядаєм сапай, за сапаєм хапай, за хапаєм тримай, за тримаєм бовтай, за бовтаєм ковтай (Волосся, очі, брови, ніс, губи, зуби, язик, горло)*.

Найчастіше okazionalne кодування буває вмотивованим, номінативна лексема є похідною від предикативних або атрибутивних характеристик прихованого денотата: *За лісом, за пралісом талалайко живе (Язик). Повна хата білих кур, а між ними белькотун (Язик, зуби). Живая живушечка на живій колодочці живе м'ясо їсть (Дитина груди ссе)*. Крім okazionalniiх іменників, у загадках можуть з'являтися okazionalni прикметники та дієслова. Прикметники при цьому бувають тавтологічні відповідним іменникам: *Дерево дерев'янське, лися коханське, цвіт янгольський, а листя коханське (Троянда)*, а okazionalni предикати представлені дієслівними вигуками: *Звірок маленький, зимою біленький, літом сіренький, по полю стриб-стриб, по лісу тик-тик (Засць)*. Особливим, рідкісним видом okazionalniiх кодування можна вважати анаграму. Нами розглядаються не випадки звукопису-відгадки, які виступають як підказка і не є самостійним явищем (це специфіка фонетичного ряду, що накладається на інші види кодування: метафору, опис), а анаграма як самостійний кодовий прийом. Це загадки, у яких фонетичний чинник має безпосередній вплив на утворення субститута, тобто випадки, коли не мовний матеріал використовується при анаграмуванні, а саме анаграма стала причиною виникнення okazionalniiх кодових лексем під час створення тексту.

Елементи анаграми не розосереджені по тексту загадки, а сконцентровані в рамках лексеми, яка кодується і корелює з реальною назвою денотата, а денотат (і субститути), які корелюються, виступають в парадигмі, тоді як анаграма-підказка не може вводити в текст кілька фонетичних репрезентантів: *За лісом – го-го, а у лісі – гу-гу (Горох, гриби). Отака танана, отакий тпру-тпру-тень (Макітра і макогін).*

Тавтологія має ще один вид субститути. На відміну від оказіональних тавтологій, тавтологія, яка виступає як спосіб кодування, не вказує на властивості прихованого денотата, а максимально нівелює їх: *Ішов дорогою, знайшов зло і зло злом зарубав (Солдат, гадюка і шабля). По дорозі йшло зло, побачило зло, тоді витягло зло із зла і ударило злом по злу (Солдат, гадюка і шабля).*

При цьому може навіть стиратися межа між різними синтаксичними позиціями актантів, які через тавтологічність набувають семантики спорідненості й однорідності: *Скакля скаче, риндя рие, тікай, ринде, хорман іде (Сорока, свиня, вовк). Виса висить, хода ходить, виса впала, хода з'їла (Яблуко і свиня).* Тавтологія як спосіб кодування використовується загадкою, коли йдеться про денотат, аксіологічно зазначений.

Досвід дослідження загадок показує, що під час створення енігматичного образу найчастіше використовується не один, а кілька видів кодування, поєднаних між собою. Структура автономного тексту загадки детермінована існуванням основних принципів створення енігматичного образу. Тому за всього різноманіття різних автономних текстів енігматичного корпусу всі вони будуються за одними законами і принципами, а отже, повторюваність прийомів кодування дозволяє виокремити типові структурно-магічні моделі, для яких застосовані єдині принципи декодування.

Для дослідження макротексту статистичним методом був визначений набір найбільш частотних у загадках денотатів і субститутів. Частотність їхнього вживання, підвищений інтерес до них дозволяє припустити, що саме вони є найбільш значущими, концептуальними елементами представлені в загадках моделі світу і, отже, становлять найбільший інтерес для нашого дослідження. Нами були виділені концепти, які розділені на шість груп: 1. Феномени неживої природи. 2. Людина і частини її тіла. 3. Живопис. 4. Рослини. 5. Будинок. 6. Знаряддя праці, господарські інструменти. Аналіз загадок показав, що структура енігматичного макротексту подібна до структури поля, що має ядро і периферію.

До ядерної групи належать тексти сакрального змісту, їхні денотати аксіологічно відзначені. Це загадки, висхідні до космічних сюжетів, які відображають основні універсалії. У текстах цієї групи зближуються об'єкти макро- і мікрокосмосу, причому можна говорити про багаторівневе зближення: тексти набувають подібної структури, по-перше, за рахунок ідентичного кодування, наприклад, час – смерть: *Не старіє, не вмирає, а все нищить, забирає (Час). У темному бору на лузі сидить птиця-синиця, всі до неї йдуть, всі її бояться, а ніхто не втече (Смерть),* а по-друге, у результаті численних взаємоперекодувань (перехід піч – рот): *Повна піч паляниць, а посередині – днище (Рот і зуби);* вікно – очі: *Що на дірці стоїть та без очей плаче (Вікно). Без очей, а сльози проливає (Вікно).*

Отже, як показало проведене нами дослідження, структура автономного тексту загадки детермінована існуванням основних принципів утворення субститути. Тому за всього різноманіття різних автономних текстів енігматичного корпусу всі вони будуються за одними законами і принципами. Повторюваність прийомів кодування дозволяє виокремити типові структурно-граматичні моделі, для яких застосовуються єдині принципи декодування [9; 1; 3]. Структуру енігматичного макротексту можна порівняти зі структурою поля, що має ядро і периферію. До ядерної групи належать тексти сакрального змісту, їхні денотати, аксіологічно зазначені. Це загадки, висхідні до космогонічних сюжетів, які відображають основні універсалії. У текстах цієї групи зближуються об'єкти макро- і мікрокосму, причому можна говорити про багаторівневе зближення: тексти набувають подібної структури, по-перше, за рахунок ідентичного кодування, а по-друге, у результаті численного перекодування. Денотат, що належить до енігматичного ядра, об'єднаний до того ж знаковою здатністю відзначати світовий центр. У цій парадигмі виступають концепти часу і смерті, людина і світове дерево, ізоморфні та ізофункціональні семіотичні будинок і піч, небо і небесні світила. Периферійну групу загадок енігматичного поля становлять тексти буденного змісту. Це загадки, що описують тварин, рослини, інструменти [1; 2].

Висновки. Підсумовуючи сказане, можна стверджувати, що центр і периферія енігматичного поля розрізняються за багатьма параметрами. По-перше, якщо в групі загадок, що належать до центру, найважливішим з текстотворюваних факторів є метафоричні стереотипи, то на периферії енігматичного поля подібності

в описі спостерігаються лише в межах тематичних груп. У межах тематичних груп опис схожих денотатів може бути недетермінованим, денотати можуть набувати подібних характеристик та атрибутів. По-друге, істотні відмінності і в способах кодування: знаково відмічені денотати центру кодуються найчастіше метафорично або okazіонально, а чим більше профанізується текст, тим більш явними стають в ньому описові неметафоричні елементи. Подібні висновки підтверджуються і в спостереженнях над сучасною загадкою, адже вона не розрахована ні на знання,

ні на можливість логічного знаходження відповіді і будується лише на ефекті несподіванки і комізмі, метафора ж як спосіб кодування не використовується в ній взагалі. Це ще раз підтверджує правильність судження про те, що тексти енігматичного ядра – найбільш давні, а тексти периферії виникли пізніше і менш відображають ціннісні космогонічні значення. Загадки периферії можуть зберігати лише гранично вироджені і трансформовані паралелі з основним міфом, тоді як тексти енігматичного ядра відтворюють основні міфологічні сюжети.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Алещенко Е.И. Этноязыковая картина мира в текстах русского фольклора (на материале народной сказки): автореф. дисс. ... д. филол. н. Волгоград, 2008. 45 с.
2. Венгранович М.А. Традиция как базовая стилевая черта фольклорного текста. *Стереотипность и творчество в тексте : межвуз. сб. науч. тр.* Пермь, 2004. Вып. 7. С. 96-110.
3. Гаценко І.О. Своєрідність загадки як жанру фольклорного дискурсу. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія» : серія «Філологія»*. Острог : Видво НаУОА, 2018. Вип. 1(69), ч. 1, березень. С. 107-110.
4. Гумбольдт В. фон. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человечества. *Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию*. 2-е изд-е. Москва, 2000. С. 35-298.
5. Никитина С.Е. Устная народная культура и языковое сознание. Москва : Наука, 1993. 283 с.
6. Эмер Ю.А. Миромоделирование в современном песенном фольклоре : когнитивно-дискурсивный анализ: дисс. д. филол. н. Томск, 2011. 458 с.